

PODELA RADA I STRATIFIKACIJA JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA

Danilo Mrkšić

Filozofski fakultet, Beograd

Diferenciranje društvenih grupa prema glavnim vrstama podele rada odvija se u sprezi s diferenciranjem njihovih položaja u strukturi odnosa političke, statusne, »pasivne« i ekonomske moći. Kako su izvori glavnih oblika društvene moći relativno autonomni i između političke, profesionalne i ekonomske dimenzije socijalne stratifikacije nema potpune podudarnosti. Usled toga nema ni asimetričnog proizvodnje životnih prilika (šansi) po jedinstvenoj frontalnoj osi socijalne strukture, koje bi vodilo klasnoj polarizaciji. Duž glavnih linija podele rada, oblikuju se četiri osnovna društvena sloja — politička elita, srednji sloj, radništvo i seljaštvo — koji su i sami horizontalno fragmentirani i vertikalno diferencirani. Sociološki profil ovih heterogenih društvenih oblika više upućuje na postojanje elitističkog, nego klasnog obrasca socijalne strukture.

Preobražaj socijalne strukture posleratnog jugoslovenskog društva odvijao se u situaciji koju karakterišu nagla pomeranja velikih skupina ljudi na stratifikacijskoj lestvici. Jedni društveni slojevi su nestajali, drugi su se smanjivali, treći su naglo rasli, a četvrti su bili prisiljeni da vegetiraju na marginama društvenog sistema. Ovde se nećemo baviti ni analizom konjunkturane situacije, niti opisom dinamike socio-strukturalnih promena,¹ već ćemo pokušati da ukažemo na društvenu osnovicu reprodukcije klasnih obeležja socijalne strukture, koja se vrši sprežanjem elemenata radne i tržišne situacije društvenih grupa, s njihovim položajem u strukturi odnosa političke, statusne, ekonomske i »pasivne« moći.

Različita stanja i društveni procesi u konjunktornom periodu, kao što su nagla industrijalizacija, visoka socijalna mobilnost, porast materijalnog standarda, karakter političkog sistema, nacionalne podele i sl., podstiču fluidnost stratifikacijskih oblika i usporavaju sazrevanje društvenih klasa. Njihove posledice posebno se ispoljavaju u specifičnoj diferencijalnoj evaluaciji dohodaka i usložnjavanju linija društvenog sukobljavanja. Međutim, svaka konjunktorna

¹ Sire o tome vidi u D. Mrkšić, *Podela rada i srednji slojevi I* (neobjavljena doktorska disertacija), Filozofski fakultet u Beogradu, 1986.

situacija u kojoj tehničko-tehnološki i socioekonomski činioci razgrađuju klasnu strukturu pokazuje, brže ili sporije, i drugu stranu socijalne diferencijacije koja se opire procesu homogenizacije i koja gura u pravcu klasnoslojne segmentacije društva. Ispod fragmentacije ekonomskih položaja, prema regionalnoj i granskoj pripadnosti, te nacionalnih i verskih deoba, probijaju stratifikacijske podele dosta slične onima u razvijenim industrijskim društvima. Promena dominantnih oblika društvene moći i uvođenje moderne tehnike i tehnologije, uzrokovali su radikalan preobražaj sektorske podele rada, a uporedo s tim eliminisan je klasični najamni odnos i povećana je sigurnost mase radnika i službenika koji su uključivani u sve šire delatnosti sekundarnog i tercijarnog sektora.

Ipak, ovim zahvatima nisu odstranjeni temelji na kojima se stvaraju i reprodukuju društvene nejednakosti. Nova organizacija i regulacija društvenog rada, spojene su sa starom podelom rada, inkorporiranom u preuzeti oblik industrijske proizvodnje. Prihvatanje industrijalizacije kao glavne poluge privrednog napretka značilo je, u isti mah, i preuzimanje one strukture proizvodnih snaga koju je razvio kapitalizam i koja, kao svoj konstitutivni element, sadrži klasne oblike podele rada. Tehnički oblik proizvođenja kojim se prisvaja priroda za čoveka, postavlja granice načinu na koji se ljudi međusobno povezuju u proizvodnji. »U stvari, svaka struktura proizvodnih snaga — dakle i svaki specifični oblik proizvodnje i tehnike — nosi u sebi implicitno izvesnu društvenu određenost i iznudiće odgovarajuću strukturu društvenog života.«² U preuzetom industrijskom obliku proizvodnje fiksirana je razdvojena struktura proizvodnih snaga, kako u pogledu odvojenosti kapitala od rada, tako i u pogledu pocepanosti samog rada, saobrazno različitim radnim funkcijama. Otudjenost proizvođača od sredstava, odnosno od kapitala kao pokretne forme proizvodnih snaga, stvara prepreke konstituisanju realnog društvenog vlasništva. Protivrečnost između društvenog karaktera novog produkcionog odnosa i stare strukture proizvodnih snaga, razrešava se tako što se društveni odnosi prilagođavaju postojećem stupnju industrijskog razvoja. U procesu adaptacije reprodukuju se klasni oblici podele rada u kojima se grupe individua trajno vežu za određene vrste radova: upravljački, izvršni, umni, fizički, prosti, složeni, proizvodni i neproizvodni rad. Podređivanje individua različitim vrstama radova, istovremeno je i njihovo podvrgavanje različitim radnim i životnim situacijama.

Podela rada na upravljački i izvršni, nužna je posledica diferenciranja društvenih delatnosti koje povećava uzajamnu povezanost ljudi i proširuje krug njihovih zajedničkih interesa. Ovi interesi, da se poslužimo Marxovom formulacijom, ne pojavljuju se kao zajednički samo u predstavi, već i u stvarnosti, kao interesi individua među kojima je rad podeljen. Radi ostvarivanja opšte-društvenih interesa, stvaraju se zajedničke funkcije usmeravanja i regulacije diferenciranih delatnosti, koje se u podeli rada prenose na posebnu društvenu grupu. Izdvajanje funkcija »opšteg rada« u procesu društvene reprodukcije omogućuje osamostaljivanje ove grupe od mase proizvođača i razvijanje njenih posebnih interesa koji se ne moraju podudarati sa opštim interesima društva. Smeštena u državi, kao jezgru informacijskog sistema društva, grupa profe-

² R. Rihta i sar., *Civilizacija na raskršću*, Komunist, Beograd, 1972, s. 38.

sionalnih planera i koordinatora koncentriše izuzetnu društvenu moć, posebno u situaciji kad su likvidirani privatnosvojinski monopoli u privredi.

Nasuprot upravljačkoj eliti, industrijski oblik proizvodnje stvara masu subordinisanih slojeva, angažovanih u izvršavanju konkretnih proizvodnih i regulativnih poslova. Usmerenost na brzi privredni rast i povećanje životnog standarda apsorbuje životne snage glavnine zaposlenih u neposrednoj proizvodnji i pratećim delatnostima i ograničava im mogućnosti da se realno uključe u vršenje poslova upravljanja. Tako se iznova uspostavlja podvojenost između apstraktnog i konkretnog rada, funkcije sinteze i pojedinačnih radnih funkcija, teorijskog znanja i empirijski stečenih uskih spoznaja o preoblikovanju predmeta i prenosu informacija. Na toj osnovi izrasle nejednakosti u procesu odlučivanja, pokazuju tendenciju konzervacije vladajućeg oblika podele rada u društvu, kroz reprodukovanje radnih i životnih situacija različitih društvenih slojeva.

Isti oblik industrijske proizvodnje, na kojem se stvara podela između upravljačkih i izvršnih funkcija, služi kao osnov za održavanje i reprodukovanje društvenih nejednakosti u obliku podele fizičkog i umnog rada. Prema nekim gledištima, procesi kulturnih i tehničko-tehnoloških promena oduzeli su ovom obliku klasne podele rada neke značajne distinkcije, koje su bile važne u prošlosti za stratifikacijske podele. S jedne strane, protestantizam je uzdrmao mnoge predrasude hrišćanske i feudalne tradicije u pogledu evaluacije proizvodnog rada kao društvene vrednosti. Posle je kapitalizam, stavljajući profitonosni rad u središte kulturnog ideala, podstakao uključivanje fizičkog rada u korpus utilitarnog delanja dostojnog čoveka u novom slobodnom i otvorenom društvu. S druge strane, razvoj moderne tehnike i tehnologije, izmenio je »prirodni« sadržaj mnogih vrsta teških, opasnih i prljavih fizičkih poslova, koji su i u postojećim kulturnim obrascima zadržali atribut ponižavajućih i nedostojnih radova za pripadnike visoko obrazovanih slojeva. Uporedo s tim, mnoge vrste mentalnih aktivnosti nastale s razvojem nauke i tehnike, povezane su sa sve većim fizičkim naprezanjima ljudi koji ih obavljaju.

Ako se navedenim promenama dodaju pomeranja u »tržišnim situacijama« viših slojeva fizičkih radnika i nižih slojeva službeničkog kadra, koja rezultiraju u izjednačavanju dohodaka, onda je razumljivo što se u teoriji javljaju dileme u pogledu identifikacije bitnih klasnih distinkcija između manuelnog i nemanuelnog rada. Stari pristup, koji ističe razliku između rada glavom i ručnog rada, sve manje zadovoljava, jer se u različitim delatnostima fizičke i mentalne aktivnosti sve više prepliću. Funkcionalna koncepcija, koja nemanuelne poslove izdvaja na osnovu njihove »neophodnosti« u ispunjavanju organizacijskih funkcija koje je ranije vršio sam vlasnik — administriranje, analiza i planiranje, kontrola i nadzor, komercijala — takođe nije sasvim adekvatna, jer nije u stanju da objasni rast srednjih slojeva u javnom sektoru, u oblasti nauke i tehnike i sl. Prema trećem pristupu, koji neki teoretičari nazivaju eklektičkim,³ klasne nejednakosti između manuelnih i nemanuelnih slojeva proizlaze iz različitih »radnih sredina« u koje su oni uključeni. Radna sredina radnika je »mehanička«; karakterišu je prosti, težački poslovi, a sredina belih

³ G. Bain and R. Price, Who is a white collar employee, *Industrial Relations*, vol. 10/1972, pp. 325-39.

kragni je »birokratska«, jer rade u kancelarijama, tj. na istom mestu na kojem se nalazi i menadžerski sloj. Prema mišljenju Baina i Pricea, ovaj pristup ima izvesnu vrednost za klasičnu fabriku, ali u primeni na druge situacije, u kojima je deo fizičkih radnika uključen u različite vrste servisa i ustanova, pokazuje vidna ograničenja. Ocenjujući navedene distinkcije manjkavim, znan broj teoretičara je sklon da ih tretira kao spoljne izraze ili simbole jednog teorijski daleko važnijeg obeležja — stepena učešća u vlasti ili različitih distanci prema centru društvene moći. Distinkcija između manuelnog i nemanuelnog rada je konstitutivni element podele društvene moći (vlasti), i tako određena više zadovoljava od manjkavih definicija usredsređenih na »sadržaj« tipova rada.

Međutim, ni ovo gledište nije lišeno slabosti jer u privilegovanu grupaciju onih koji se koriste delegiranim ovlašćenjima svrstava i delove nemanuelnih slojeva koji su na isti način podvrgnuti birokratskoj vlasti ili menadžerskoj komandi, kao i slojevi fizičkih radnika.⁴

Vrline i mane različitih gledišta pokazuju da se ne može dati celovitije teorijsko tumačenje klasne distinkcije između nižih i srednjih slojeva, ukoliko se analiza zadržava na deskripciji različitih empirijskih sadržaja radova, ili različitih radnih sredina. Posmatranje podele fizičkog i umnog rada, kao podele vlasti u društvu, prevazilazi fenomenološku ravan pojave, ali ne pruža zadovoljavajuće objašnjenje varijacija u društvenim položajima nemanuelnih slojeva, koje nastaju iz promena njihovog mesta u odnosima posebne vrste društvene moći koja počiva na posedovanju specijalnih znanja. Uspon visokoobrazovanih profesija i pad nižih službeničkih slojeva na skalama moći, dohotka i ugleda nije toliko (ili nije samo) povezano s promenama političke vlasti, koliko s promenama karaktera radnih funkcija za koje se traže odgovarajuće vrste i nivoi znanja. Posedovanje statusne moći, ili »kulturnog kapitala«, u značajnoj meri određuje mesto u hijerarhiji radnih funkcija ili, kako bi to Bahro kazao, u hijerarhiji nivoa svesti koja je imanentna kvalifikacijski zavisnom diferenciranju slojeva u socijalističkom društvu. Reprodukovanje manuelnih i nemanuelnih slojeva na različitim nivoima obrazovanja, znanja i svesti, na osnovu posebnog izvora moći, ne znači da odnosi vlasti nemaju značajan udeo u tom procesu. Upravo obrnuto, olakšana transformacija jednog oblika moći u drugi, ukazuje na širenje izgleda moćnijih slojeva da međugeneracijski učvrste postojeće položaje kako u hijerarhiji vlasti, tako i u hijerarhiji znanja.

Bez obzira na sva pomeranja koja uslovljavaju tehnika i kultura u empirijskim sadržajima radova, podela fizičkog i umnog rada još uvek zadržava osnovni sintetički izraz klasnoslojnih distinkcija između srednjih i nižih grupacija u savremenim društvima. Osobnosti procesa modernizacije sastoje se u tome što se klasna obeležja ove podele sve više zasnivaju na monopolu obrazovanja i znanja i sve više odstupaju od podele vlasti i efektivne privatne svojine. Usled toga se i profesionalna struktura društva, koja uključuje hijerarhiju grupa prema nivou i složenosti znanja sve više ukazuje kao gruba aproksimacija društvene slojevitosti.

⁴ Vid. R. King and J. Raynor, *The Middle Class*, Longman, New York, 1981, pp. 16—20.

Kao što i empirijska istraživanja pokazuju, u jugoslovenskom društvu diferenciranje rada kao osnovne delatnosti prema dominaciji fizičkih i umnih komponenti predstavlja jednu od glavnih linija društvenog raslojavanja. Srednje i više slojeve, ili klase, uglavnom sačinjavaju nosioci nemanuelnih profesija, dok su niži slojevi mahom sastavljeni od fizičkih radnika raznih struka. Srednji i niži slojevi ne razlikuju se samo po spoljnim manifestacijama podela fizičkog i umnog rada — čistoća, napor, bezbednost, radna sredina, funkcija — već i po mestu u hijerarhiji političke i statusne moći. Jednom stečene povoljne pozicije nemanuelnih slojeva u raspodeli obrazovanja, znanja i kulturnih vrednosti uopšte, postaju izgleda osnov za monopolisanje, kako u raspodeli materijalnih nagrada, tako i u oblasti slojnog reprodukovanja. Veoma niske vrednosti pokazatelja socijalne mobilnosti na niže, preko granice koja razdvaja intelektualni i fizički rad, dokaz su prisutne prakse ekskluzivnog zatvaranja. Klasne distinkcije ovog oblika podela rada u jugoslovenskom društvu su nešto jače naglašene zbog delovanja specifičnih činilaca u posleratnom periodu. S jedne strane, evaluacija radova u tradicionalnom kulturnom obrascu agrarnog balkanskog društva podsticala je statusne distinkcije u korist činovničkog rada i, zajedno s drugim faktorima, podizala je nivo aspiracija mase manuelnih radnika koji su žudili da se domognu »finitih« i »lakih« poslova. S druge strane, fazu ekstenzivne industrijalizacije karakteriše izrazit nesrazmer u ponudi i potražnji stručnog rada, pa se postojeći profesijski manjak odrazio na jaču diferencijalnu evaluaciju manuelnog i nemanuelnog rada. Sadašnji kulturni obrazac karakteriše ambivalentnost načina vrednovanja glavnih tipova rada. U vladajućem ideološkom sistemu vrednosti stručni manuelni rad radničke klase veoma se visoko ceni kao jezgro onog proizvodnog rada od koga zavisi privredni napredak društva. Sa ideološke ravni ovaj sistem evaluacije prenosi se na obrazovne ustanove i privredne organizacije u kojima se sukobljava s realno važećim vrednosnim sistemom koji, shodno razvoju modernih proizvodnih snaga i povoljnijem položaju nemanuelnih slojeva, daleko više rangira nemanuelne delatnosti. Sukob dvaju sistema vrednovanja najrelejnije se ispoljava u jugoslovenskoj reformisanoj srednjoj školi gde se ispod borbe za povoljnije i »prohodnije« smerove, reflektira stara protivrečnost između klasnih obeležja fizičkog i umnog rada.

Treća vrsta diferencijacije rada, u kojoj se pokazuje jedna značajna stratifikacijska podela stanovništva, jeste podela rada na onaj s društvenim i na rad s ličnim sredstvima za proizvodnju. Ova podela, u stvari, izražava različite tržišne, radne i statusne situacije zaposlenih u dominantnom i sporednim načinima proizvodnje. Posmatrano sa stanovišta lokacije glavne mase privatnih i društvenih proizvođača, ova podela se u velikoj meri poklapa s podelom na grad i selo i, kao takva, uključuje značajne društvene nejednakosti koje su odavno formirane između gradskog i seoskog stanovništva. Nasleđenim nejednakostima pridružile su se nove, koje su nastale promenom produkcionih odnosa i preraspodelom moći u društvenom sistemu. Merama ekonomske politike vršeno je permanentno prelivanje viška rada iz privatnog u društveni sektor privrede, a pravnim propisima stalno se ograničava obim i vrednost proizvodnih faktora koje sitni robni proizvođači mogu da koriste. U globalu posmatrano, posedovanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju u konjunktturnom periodu nije vlasnicima obezbeđivalo bolju tržišnu, radnu i statusnu

situaciju, već upravo obrnuto, privatnovlasnički status je najčešće značio postepeni pad vrednosti svih relevantnih obeležja društvenog položaja i potiskivanje slojeva privatnika na margine društvenog sistema. Ekonomski uspon užeg sloja seljaštva i gradskih privatnika, omogućen u novije vreme jačanjem tržišta i merama ekonomske politike, doveo je do veće diferencijacije unutar privatnog sektora. Ali, u celini uzev, ekonomski položaj ovih slojeva je i dalje nestabilan, a perspektiva njihove društvene promocije ostaje neizvesna. Opšti činiooci, koji s razvojem krupne robne proizvodnje deluju na rastakanje tradicionalnih sitnoburžoaskih slojeva, u socijalističkim društvima su udruženi sa specifičnim faktorima koji delom proizlaze iz doktrinarnog nasleđa, a delom iz posebne konstelacije političkih i ekonomskih snaga. Ideološke i teorijske predstave o nespojivosti socijalizma i tržišne privrede uticale su na potiskivanje sitne robne proizvodnje čak i u onim situacijama kad je to bilo disfunkcionalno sa stanovišta optimalnog razvoja sistema.

Ipak, doktrinarnim razlozima teško je u celosti objasniti potiskivanje seljaštva i poljoprivredne proizvodnje u periodu kad zemlja, pritisnuta otplatom inostranih zajmova, daje znatna devizna sredstva za uvoz poljoprivrednih proizvoda. Dublje uzroke naglašene diferencijalne evaluacije rada u privatnom i rada u društvenom sektoru, verovatno treba tražiti u interesnim orijentacijama vladajućih slojeva, koji nastoje da sačuvaju široku kontrolu nad proizvodnim procesima kao osnovici svoje društvene moći. Svako osamostaljivanje robnih proizvođača na temelju stečene ekonomske moći moglo bi pomeriti relacije, kako između politike i privrede, tako i između privatnog i društvenog sektora. Interesi moćnih grupa često se podudaraju s interesima onih slojeva u društvenom sektoru čiji bi ekonomski položaj bio radikalno pogoršan delovanjem ekonomskih zakona. Veća socijalna sigurnost slojeva u dominantnom načinu proizvodnje često ne proizlazi iz veće produktivnosti zasnovane na unapređenju tehnike i tehnologije, već iz položaja u sistemu raspodele moći koji, istovremeno, omogućuje i korišćenje monopolskih dohodaka i pokrivanje gubitaka u poslovanju. Neuspesi privrednih reformi, kojima se nastojalo proširiti delovanje tržišta i uvesti racionalno i efikasno ekonomsko poslovanje, ne mogu se objašnjavati isključivo otporom birokratije, već i suprotstavljenošću interesa različitih slojeva u društvenom sektoru kojima bi eventualne promene mogle doneti bilo gubitak stečenih privilegija, bilo gubitak radnih mesta.

Postojanje različitih oblika društvene moći i diferenciranih tipova rada pokazuje da su klasnoslojna obeležja podele rada spregnuta s odgovarajućim izvorima moći. U osnovi podele između upravljačkog i izvršnog rada, stoji neravnomerna distribucija političke moći u društvenom sistemu, što dovodi do podele socijalne strukture na upravljačku elitu i skup subordinisanih slojeva koji obavljaju razne vrste izvršnih poslova. Nejednakosti između podređenih manuelnih i nemanuelnih slojeva, jednim delom se zasnivaju na različitim distancama prema središtu političke moći, a drugim delom proizlaze iz različite statusne moći, što odgovara nejednakostima u raspodeli obrazovanja i stručnih kvalifikacija. Raspodela statusne moći nije tako polarizovana kao što je to slučaj s distribucijom političke moći, ali i ona pokazuje značajnu distinkciju između nivoa kvalifikovanosti glavine nemanuelnih slojeva i nivoa stručne spreme mase fizičkih radnika. Grupe u »tampon zoni« kod kojih

se mešaju nivoi obrazovanja i stručne spreme, diferenciraju se prema spoljnim manifestacijama podele umnog i fizičkog rada: različiti uslovi rada, drugačije radne sredine i različiti načini i stilovi života. Najzad, podela između udruženog i neudruženog rada, koja proizlazi iz različitih svojinskih odnosa i tržišnih situacija, uključuje različit položaj društvenog i privatnog sektora u podeli vlasti, kao i različitu ekonomsku moć koju određuju tržišni odnosi. Delovanjem ekonomske politike, masa privatnika dovedena je na donju marginu stratifikacijske skale, a posedovanje sredstava za proizvodnju i tržišne povoljnosti omogućili su tankom sloju seljaka i gradskih privatnika takvu ekonomsku moć koja ih kvalifikuje za ulazak u grupaciju srednjih slojeva. Slobodnijim delovanjem ekonomskih zakona nastaju sve veće razlike između položaja grupa u strukturi političke vlasti i njihovog mesta u raspodeli bogatstva. Ovaj proces ne karakteriše samo skupine uključene u »sitnoburžoaski način proizvodnje«, već zahvata i proizvođačke grupe u društvenom sektoru.

Na osnovu različitih položaja u podeli rada i na osnovu različitih mesta u pojedinim strukturama moći, u jugoslovenskom društvu su oblikovana četiri osnovna društvena sloja koji predstavljaju hijerarhijski poredane heterogene društvene oblike. Na vrhu je elitistički sloj, čiji pripadnici vrše funkcije planiranja i upravljanja procesima društvene reprodukcije, a ispod njega smešteni su srednji slojevi, kojima u podeli rada pripadaju funkcije opsluživanja, kako u procesu materijalne proizvodnje, tako i u procesu socijalne koordinacije. Donji deo stratifikacijske strukture sačinjavaju manuelni slojevi radnika i privatnika kojima uglavnom pripada prost, konkretan proizvodni rad. Svaki od osnovnih društvenih slojeva pokazuje unutrašnju diferenciranost na uže društvene oblike prema diferencijaciji opšte funkcije sloja, prema nivou obrazovanja i stepenu stručne spreme, te prema načinu sticanja i veličini dohotka.

Elitistički društveni sloj, koji zaposeda vrhove partijskog, državnog i privrednog aparata i koji se nalazi u jezgru informacijskog sistema, ima monopol kontrole u proizvodnji i raspodeli materijalnih dobara, selekciji i razmeštaju kadrova na strateške položaje, te monopol u formulisanju ideologije kao vladajućeg pogleda na istoriju, društvo i čoveka. S takvom ulogom u podeli rada društvena elita je postala posrednik između »spoznatog toka istorije« i nedovoljno prosvetlene mase radbeničkih slojeva. Legitimnost ekskluzivnog položaja elita moći zasniva na revolucionarnoj tradiciji i revolucionarnom pokretu čiji cilj treba da bude ostvarenje harmoničnog društva univerzalno bogatih individua. Teškoće u održavanju legitimnosti poretka i vlasti nisu naročito velike, sve dok se odvija privredna ekspanzija i raste materijalni standard najširih slojeva stanovništva. Ulazak u elitu ne može se obezbediti pomoću ličnog materijalnog bogatstva, ili na temelju volje »vlastite« biračke baze, već isključivo ideološkom privrženošću pokretu i organizaciji, što se dokazuje političkom aktivnošću i stručnim sposobnostima na radnom mestu. Budući da ocenu podobnosti donose više instance u hijerarhiji, zavisnost i odgovornost se usmeravaju prema vrhu, a »baza« ostaje zapostavljena. Na taj način sistem selekcije otvara mogućnosti za širenje karijerističkog i udvo-ričkog ponašanja i povećava nesrazmer između prava i dužnosti vezanih za ključne uloge u funkcionisanju sistema. Međutim, složeni zahtevi koje postavljaju moderni procesi upravljanja i regulacije prisiljavaju elitu da u procesu

selekcije sve više uvažava kriterijum znanja i da visoko obrazovane srednje slojeve uzima kao glavnu bazu za regrutaciju novog kadra. Empirijska istraživanja pokazuju da je visoka stručna sprema sve značajniji kriterijum za ulazak u elitu i da je ovaj društveni sloj najotvoreniji s obzirom na socijalno poreklo svojih pripadnika.⁵ Tako ispada da su izrazita socijalno-klasna otvorenost i naglašena politička zatvorenost, dva obeležja koja čine specifični sociološki profil društvene elite.

Dominantni sloj u jugoslovenskom društvu diferencira se po funkcionalnom kriterijumu i prema nacionalnim podelama. Svaka nacionalna elita deli se po funkcijama na dominantnu političku elitu i, njoj podređenu, privrednu elitu. Sloj viših privrednih rukovodilaca nema sopstvenog izvora društvene moći i teško se može nazvati tehnokratijom u striktnom značenju ovog pojma. Osamostaljivanje privrednih organizacija i jače delovanje tržišta, pomeraju odnose moći u korist privredne elite, ali stanje je još uvek takvo da je ona u procepu između moćnog političkog centra, koji nalaže zaštitu društvenih interesa i nižih slojeva u preduzeću, čije potrošačke aspiracije rastu. Distanca između ove dve elite verovatno se smanjuje u onoj meri u kojoj se povećavaju distance i sukobljavanja između nacionalnih elita.

Između elite moći i nižih manualnih slojeva smešteni su heterogeni srednji slojevi koji se u teoriji nazivaju najrazličitijim imenima: opslužna klasa (service class), posredna klasa, inteligencija, nova sitna buržoazija, srednja klasa, bele kragne i sl. Svaki od pojedinih naziva približno odgovara jednoj, od niza sadržajnih odredbi ove skupine koja se uzima kao bitna *differentia specifica* pojave. Teškoće koje se javljaju pri pokušajima pozitivnog određenja prevazilaze se tako što se nabrajaju distinkcije između srednjeg i susednih slojeva, a zatim se opišu linije unutrašnjeg diferenciranja prema izabranim merilima. Međutim, primena takvog postupka takođe vodi nesuglasicama i nejasnoćama, jer se pokazuje da u stvarnosti nema oštih granica između rubnih segmenata srednjih slojeva i susednih klasa. Teškoće pozitivnog određenja još se više komplikuju kada se sadržaj pojma srednjih slojeva proširuje uključivanjem tradicionalnih sitnosopstveničkih grupacija koje se vrstom rada, položajem u produkcionim odnosima, obrazovanjem i načinom života izrazito diferenciraju od skupine »novih« slojeva. Ispostavlja se da širi obuhvat iznudiće apstraktnije odredbe koje nisu dovoljne za identifikaciju osobenosti sociološkog profila ovih grupa.

Na višem nivou uopštavanja različiti srednji slojevi pokazuju se kao jedan od najheterogenijih društvenih oblika, čiji pripadnici zauzimaju srednje društvene pozicije na osnovu posedovanja znanja (statusna moć), materijalnog bogatstva (klasični ekonomski oblik moći), ili učešća u izvršavanju naredbi vlasti. U odnosu na društvenu elitu, pripadnici srednjih slojeva su u podređenom položaju, bez obzira na različite distance pojedinih skupina prema središnjem centru moći. Oni ne učestvuju u donošenju društveno važnih odluka, nemaju samostalne organizacije za zaštitu sopstvenih interesa i nemaju pristupa jezgru informacijskog sistema društva. U odnosu na niže manualne slojeve radnika i privatnika, skupina srednjih slojeva — zahvaljujući većem

⁵ M. Lazić, O problemima klasne reprodukcije (vertikalne pokretljivosti) u jugoslovenskom društvu, Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u SR Hrvatskoj, Zagreb, 1986.

bogatstvu, višem nivou obrazovanja i uključenosti u hijerarhiju vlasti — ima povoljnije mesto u raspodeli društvenih nagrada i bolje izgleda za dalju ekonomsku i socijalnu promociju. Osim osrednjosti u hijerarhiji društvenih položaja i povoljnijih životnih izgleda zasnovanih na određenim oblicima moći odnosno vlasti, pripadnici srednjih slojeva nemaju drugih zajedničkih obeležja po kojima bi se jasno diferencirali od gornjeg elitističkog sloja i nižih radničko-seljačkih slojeva. Prema vrsti rada, svojini, obrazovanju, ugledu i stilu života, oni se međusobno oštro diferenciraju i, istovremeno, mešaju s pripadnicima susednih slojeva. Međutim, poklapanje pojedinih obeležja užih grupa srednjih slojeva s odgovarajućim karakteristikama položaja pripadnika susednih slojeva nije dovoljan uslov za razdvajanje srednjih skupina i uključivanje njihovih delova u dva osnovna sloja ili dve temeljne klase. Proces klasne polarizacije koji cepa srednje slojeve tako da se »opslužna« klasa uključuje u vladajuću, može da se razvija samo u situaciji permanentnog proizvodjenja asimetričnih životnih prilika za dve glavne skupine i stvaranja klasnih organizacija koje omogućuju klasnu borbu.

Unutrašnja diferencijacija srednjih slojeva u jugoslovenskom društvu stvara četiri homogenija društvena oblika koji pokazuju veću ujednačenost osnovnih i izvedenih obeležja društvenog položaja njihovih pripadnika. Prema različitom položaju u produkcijom odnosu, formiraju se osnovni i marginalni srednji slojevi, čije se tržišne, radne i statusne situacije bitno razlikuju. Osnovni srednji slojevi uključeni su u privredne delatnosti i službe društvenog sektora, obavljaju pretežno nemanuelne poslove, imaju veće obrazovanje i ugled od nižih slojeva, uživaju veću radnu i socijalnu sigurnost i bliži su dominantnom centru moći. U odnosu na marginalne srednje slojeve, oni su brojniji, stabilniji i perspektivniji, a dinamika njihovog rasta uslovljena je razvojem moderne tehnologije i uslozljavanjem procesa upravljanja i informisanja. Marginalni srednji slojevi obuhvataju malobrojne skupine imućnijih privatnih vlasnika sredstava za proizvodnju u oblasti poljoprivrede i različitih uslužnih delatnosti. Pripadnici marginalnih srednjih slojeva pretežno su manuelci nižeg obrazovanja (s izuzetkom male grupe slobodnih profesija), čiji društveni položaj karakteriše nestabilnost tržišne situacije, teži uslovi rada, manja socijalna sigurnost, niži ugled u društvu i veća distanca prema političkoj vlasti. Pored toga, marginalni slojevi, za razliku od osnovnih, imaju daleko neizvesniju razvojnu perspektivu koju delom određuje krupna robna proizvodnja, a delom ideološki i političko-ekonomski činoci. Zbog podređenog položaja sitnorobnog načina proizvodnje i ograničenog dejstva tržišta, masa privatnih proizvođača, posebno seljaka, učvrstila se na najnižim pozicijama stratifikacijske lestvice, a samo mali broj uspeo je, na osnovu stečenog bogatstva, da se svrsta u srednje slojeve. Inkonzistentnost elemenata njihovog društvenog položaja — relativno visoki prihodi i nizak ugled — verovatno će se smanjivati ukoliko trajnije budu koristili ukazane pogodnosti tržišne situacije. U društvu u kome novac postaje osnovno merilo svih drugih vrednosti, ugled i uticaj moraju, pre ili kasnije, da se približavaju odgovarajućem nivou bogatstva.

Oba srednja sloja, i osnovni i marginalni, diferenciraju se na dve uže skupine prema nivou obrazovanja i složenosti poslova koje obavljaju njihovi pripadnici. Viši osnovni sloj obuhvata visoko obrazovane stručnjake i sred-

nji rukovodeći kadar angažovan u privredi, društvenim službama i državnoj upravi. Specijalisti raznih usmerenja uključeni su u obavljanje složenih poslova u tehničkoj i socijalnoj strani procesa društvene reprodukcije, čiji raspon ide od fundamentalnih istraživanja prirodnih i društvenih procesa, preko stvaranja i regulacije složenih sistema tehničko-tehnološkog, upravljačkog i informacijskog karaktera, do organizovanja i nadziranja konkretnih proizvodnih procesa, prenosa informacija i obrazovanja kadrova. Značaj funkcija koje obavljaju, posedovanje specijalnih znanja i diploma kao formalnog dokaza stručne kvalifikovanosti, zaštitni su znakovi ovog sloja i društvena osnovica sa koje njegovi pripadnici polažu i stiču prava na veće materijalne nagrade i društveni ugled. Raspoloživa statusna moć omogućuje im veće izgleda na ekskluzivno zatvaranje i elojno samoobnavljanje, kao što ih čini i potencijalnim kandidatima za ulazak u društvenu elitu. Tokom vremena viši srednji sloj potiskuje radništvo s mesta glavnog snabdevača elite novim kadrovima. Ove nove profesije, koje umnožava razvijeno industrijsko društvo, znatno se razlikuju od starih slobodnih profesija koje je obeležavao individualizam i direktno saobraćanje s klijentima kojima su prodavane usluge. Današnje visoko obrazovane profesije su skupine pojedinaca, timski organizovane na izvršavanju radnih zadataka u velikim birokratski ustrojenim preduzećima i ustanovama koje stiču dohodak na isti način kao i masa običnih službenika. Priroda jugoslovenskog društvenog sistema podsticala je ovaj proces transformacije obrazovanih profesija, a kulturna zaostalost zemlje i zahtevi industrijskog razvoja, ubrzali su njihov rast i njihovu društvenu promociju. Kao što empirijska istraživanja pokazuju, viši srednji sloj postao je prenosnik novih znanja i kulturnih dostignuća, a istovremeno baštini statusni stil života kojim se, na fenomenološkoj ravni, izdvaja iz mase nižih slojeva.

Niži osnovni sloj ima drugačiji položaj u podeli rada i drugačiju funkciju u organizaciji rada. Pripadaju mu prostiji izvršni poslovi u sociokoordinativnom i tehničko-tehnološkom procesu društvene reprodukcije. To su jednostavnije opslužne funkcije u kojima prevladavaju nemanuelne komponente rada i koje se obavljaju prenosom i razvrstavanjem informacija, rukovanjem simbolima i znacima, normiranjem, kontrolom i nadzorom radnih procesa. Niži sloj sačinjavaju srednje i niže obrazovani službenici, srednji tehnički kadar raznih struka i niže kontrolno-nadzorno osoblje u fabričkim pogonima. Pripadnici nižeg sloja uglavnom dele istu radnu sredinu s upravljačima i stručnjacima, ali se od njih razlikuju po značajnim atributima društvenog položaja: manji im je dohodak, slabiji uticaj, niže obrazovanje i ugled, a nemaju ni mogućnosti da razvijaju statusni stil života u onom obimu u kome to čine viši slojevi. U odnosu na viši sloj stručnih radnika, niži srednji sloj ne pokazuje značajnija odstupanja u pogledu visine dohotka, ali distinkcije se zadržavaju u sadržajima i uslovima rada, diferencijalnoj statusnoj evaluaciji i izgledima na individualnu i međugeneracijsku pokretljivost. Niži srednji sloj, kao i viši, pokazuje izrazitu dinamiku rasta u jugoslovenskom društvu. Naglo povećanje usledilo je već u periodu početne industrijalizacije, kad su formirane velike potrebe za kadrovima koji su izvršavali konkretne zadatke realizacije planova i prikupljanja akumulacije. Nakon izvesnog usporavanja rasta šezdesetih godina, usledila je nova ekspanzija ovog sloja u periodu nove reorganizacije privrednog i poli-

tičkog sistema. Uporedo s rastom, odvijao se i proces feminizacije ovog sloja koji je, inače, široko prisutan u svim industrijski razvijenim društvima.

Za razliku od rastućeg i stabilnog osnovnog srednjeg sloja koji je uključen u vladajući način proizvodnje, marginalni srednji sloj se formira u sporednom načinu proizvodnje sa naglašenim oscilacijama tržišne situacije. Višestruko se diferencira prema različitim obeležjima društvenog položaja — vrsti rada, nivou obrazovanja, visini prihoda i teritorijalnom rasporedu. Za identifikaciju višeg i nižeg marginalnog sloja izabrali smo podelu između umnog i fizičkog rada i nivo obrazovanja kao teorijski relevantna merila opšte podele. Prema izabranim kriterijumima, srednji slojevi privatnika diferenciraju se na malu grupu slobodnih profesija i na nešto brojniju skupinu imućnih seljaka, zanatlija i »uslužnika« raznih vrsta. Slobodne profesije uglavnom sačinjavaju visoko obrazovani pojedinci koji svoje intelektualne usluge realizuju na tržištu u neposrednom ili posrednom kontaktu s korisnicima. Advokati, lekari i umetnici (vrhunski i »estradni«) predstavljaju jezgro višeg marginalnog sloja koji održava kontinuitet privatne inicijative i individualizma u oblasti intelektualnog rada na marginama postojećeg društvenog sistema. Malobrojna skupna slobodnih profesija pokazuje izrazitu stagnaciju u celokupnom posleratnom periodu, a noviji pokušaji njenog proširivanja (privatna lekarska praksa, npr.), nailaze na jake otpore vlasti.

Niži marginalni sloj je heterogena skupina niže obrazovanih, pretežno manuelnih delatnika u privatnom sektoru koji su svoju ekonomsku promociju zasnovali delom na uspešnoj proizvodnji roba i usluga, a delom na veštom trgovinskom biznisu koji se često kosi s normama legalnog poslovanja. Ekonomski osnov na kome se ovaj sloj uzdiže iz mase nisko rangiranih privatnika, stvara se akumulacijom kapitala iz različitih izvora: prihodi gasstarbajtera, trgovina devizama i nekretninama, korišćenje tržišnih pogodnosti nastalih neefikasnošću društvene privrede, i slično. Svako ograničavanje privatne delatnosti od strane države, stvara izgleda postojećoj, maloj, privatnoj, privredi da se koristi praksom ekskluzivnog zatvaranja na lokalnim tržištima. Monopolski dohoci privatnika, formirani u situaciji ograničene konkurencije, izazivaju podozrenje društvenog sektora i same vlasti koja svojom ekonomskom politikom omogućuje održavanje monopolskih pozicija. Stalne restrikcije privatne delatnosti, permanentno guraju akumulirani privatni kapital u neproizvodnu potrošnju, »berzanske špekulacije« i nekretnine, od čega društvo nema posebne koristi. Marginalni srednji sloj seljaka i gradskih privatnika pokazuje naglašene oscilacije u kretanju, koje su uslovljene i doktrinarnim i ekonomsko-političkim faktorima. Pri tome se uočava izrazit diferencijalni pristup pojedinim skupinama ovog sloja, shodno njihovoj granskoj i teritorijalnoj pripadnosti. Dok su srednji seljaci stalno ograničavani u pogledu veličine poseda, korišćenja najamne radne snage i cena proizvoda, dotle su privatnici u turističko-ugostiteljskoj delatnosti stekli daleko povoljnije uslove za angažovanje kapitala i rada u poslovanju. S druge strane, u toku je diferencijacija privatnika prema njihovoj opštinskoj i republičkoj pripadnosti, a ispoljava se u veoma različitom sistemu oporezovanja i regulaciji drugih uslova privređivanja.⁶

⁶ Vid. o tome šire kod: Č. Grbić, *Socijalizam i rad privatnim sredstvima*, »Zagreb«, Zagreb, 1984.

Donji deo socijalne strukture društva sačinjavaju masivni slojevi radnika i seljaka na koje otpada približno 70% aktivnog stanovništva. U toku četiri decenije strukturalnih promena društva, kvantitativne relacije između seljaštva i radništva naglo su se menjale, tako da je nekadašnju apsolutnu dominaciju seljaštva, danas zamenila dominacija radničkih slojeva. Mada i jedan i drugi sloj karakteriše sličan položaj u podeli umnog i fizičkog rada, oni se značajno razlikuju prema mestima u podeli udruženog i neudruženog rada, odnosno po uključenosti u dominantni i podređeni način proizvodnje. Društvene nejednakosti između radnika i seljaka, koje proizlaze iz različitog položaja u produkcionim odnosima, poduprte su nasleđenim nejednakostima između grada i sela. Uključeni u društveni proizvodni i uslužni sektor, radnici su dobili povoljnije mesto u raspodeli uslova rada i dohotka, stekli su veću socijalnu sigurnost i ugled, a pored toga, otvorene su im povoljnije perspektive za stručno i opšte obrazovanje, kao i za veću socijalnu mobilnost. Usled toga je masovni prelazak iz poljoprivrede u industriju i druge delatnosti predstavljao, istovremeno, i ekonomski i statusni napredak za siromašnu i neobrazovanu seljačku populaciju. Neujednačen tempo industrijalizacije i urbanizacije rezultirao je u formiranju obimnog sloja seljaka—industrijskih radnika (oko 1,7 miliona ljudi) koji predstavlja ekonomsku i kulturnu sponu između gradske i seljačke populacije.

Kao što je slučaj s višim slojevima, i niži manuelni slojevi izloženi su procesima unutrašnje diferencijacije. Radništvo se deli na uže slojeve prema kriterijumu stručne spreme, položaju u produkcionom odnosu, te granskoj i regionalnoj pripadnosti. Ako apstrahujemo gransko i regionalno diferenciranje, i primenimo kriterijume stručne spreme i položaja u produkcionom odnosu, onda se unutar mase radnika pokazuju tri posebna sloja među kojima postoje značajne socijalne razlike. U društvenom sektoru oblikovana su dva, podjednako brojna sloja stručnih, te priučenih i nestručnih radnika, čije se radne, statusne i ekonomske situacije znatno razlikuju. Distinkcije između rangova pojedinih atributa društvenog položaja kod ova dva sloja, često prevazilaze razlike koje se javljaju između odgovarajućih vrednosti u višem sloju radnika i srednjih slojeva. Treći radnički sloj ne izdvaja se prema nivou znanja, već prema posebnom položaju u procesu proizvodnje roba i usluga: to je sloj najamnih radnika koji obavlja prostije i teže poslove kod privatnih poslodavaca u sektoru uslužnih delatnosti, a početkom osamdesetih godina brojao je nešto preko sto hiljada ljudi. Ekonomska pozicija ovog radničkog sloja izrazito je nestabilna i glavna najamne radne snage spada u najniže slojeve društva, kako prema ostvarenom dohotku, tako i prema društvenom ugledu. Uporedo s ovim linijama podele, odvija se diferencijacija radništva prema tržišnoj situaciji radnih organizacija i grana u kojima su zaposleni. Radnici u preduzećima i ustanovama, koji su stekli monopol na tržištu ili privilegovan položaj u sistemu vlasti stižu daleko veći dohodak, pre dobijaju društvene stanove i raspolažu većom »pasivnom moći« u odnosu na radnike u radnointenzivnim granama čije su radne organizacije izložene oštroj, domaćoj i međunarodnoj, tržišnoj konkurenciji. Višestruko diferencirano, neorganizovano, te između sela i grada razapeto radništvo, predstavlja pre konglomerat različitih slojeva, nego interesnu zajednicu klasnog tipa, koja bi na globalnom planu štitila i unapređivala interese svojih pripadnika.

U odnosu na druge osnovne slojeve, seljaštvo pokazuje niz specifičnih obeležja koje ga čine slojem *sui generis*. To je jedini sloj potpuno vezan za seosku sredinu i specifičan način proizvodnje, u kome se mešaju prirodni i tržišni elementi privređivanja. Za obavljanje osnovnih proizvodnih funkcija nema organizovanog i sistematskog stručnog usavršavanja, niti se zahteva odgovarajuće svedočanstvo kao formalna potvrda potrebnog znanja. Od svih osnovnih slojeva, seljaštvo je najdalje od centra društvene moći; ono nema svojih predstavnika u središtima vlasti, a članstvo u vladajućoj partiji je skoro simbolično. Uz nepovoljno mesto u raspodeli obrazovanja i moći, ide i nepovoljna pozicija u korišćenju društvenih sredstava za modernizovanje proizvodnje i izgradnju infrastrukture u seoskim naseljima. Socioekonomsku inferiornost permanentno prati i izrazito niska evaluacija statusne situacije. Dok su se ostali osnovni slojevi u posleratnom periodu povećavali, seljaštvo se i apsolutno i relativno smanjivalo. Od nekadašnjeg stvaraoca akumulacije i rezervoara radne snage za industriju i druge nepoljoprivredne delatnosti, seljaštvo je postalo ekonomski sputan, a biološki znatno istrošen ljudski potencijal. Ono je sloj u koji se ne ulazi »spolja« i u kome se samoreprodukcija obavlja u smanjenim razmerima. Seljakom se ne postaje — već ostaje, seljak nije učen — već samoučen. Ekonomska snaga seljaštva ne raste zbog realizacije ideološkog projekta novog društva, već zbog nužde održavanja ekonomskog sistema.

Upravo potrebe sistema omogućile su povoljniju tržišnu situaciju poljoprivrednim proizvođačima, koju su manje skupine iskoristile za unapređenje proizvodnje i sopstvenog ekonomskog položaja. Ranije prisutan proces diferencijacije seljaštva poprimio je u novijem periodu oštrije oblike ispoljavanja. Imućni seljaci, koje smo uključili u srednji marginalni sloj, regrutuju se delom iz čitih, a delom iz mešovitih domaćinstava koja imaju veće zemljišne posede, povoljniju lokaciju na tržištu i veću kapitalnu opremljenost rada. Šire posmatrano, to su još uvek sitni robni proizvođači među kojima, zbog nestabilnih uslova privređivanja, nije izvršena racionalna podela rada i specijalizacija. Svaki pritisak ekonomske politike i smanjene potražnje na tržištu, vraća ih na prirodne osnove privređivanja. Ispod ovog sloja smeštena je masa siromašnog seljaštva čija proizvodnja ima više prirodni nego sitnorobni karakter. Brojna domaćinstva koja spadaju u ovu kategoriju nisu u stanju da stvore značajniju akumulaciju i na taj način modernizuju proizvodnju. Ona se zadržavaju na ivici proste reprodukcije i nemaju naročitih izgleda za poboljšanje razvojne perspektive. Znatna deo ovog sloja sačinjavaju stariji seljaci čiji je podmladak definitivno napustio i poljoprivredu i selo. Vremenom se iz ove grupacije regrutuju pripadnici seoske sirotinje — najnižeg seljačkog sloja sastavljenog od iznemoglih i od rođaka i društva napuštenih staračkih domaćinstava.

Karakter proizvodnje, kulturna zaostalost sela i položaj poljoprivrede u ekonomskom sistemu, uslovljavaju rasepkanost i nepovezanost seljaštva. Ono nije u stanju da artikuliše i zastupa svoje interese ni na nivou lokalnih zajednica, ni na nivou globalnog društva. »Pasivna moć« seljaštva koja bi trebalo da proizlazi iz važnosti njegove proizvodne funkcije u sistemu, znatno je ograničena strukturom svojinskih odnosa i merama ekonomske politike koja domaću proizvodnju često izlaže oštroj konkurenciji svetskog tržišta. I pored jeftine radne snage, usitnjena i ograničena proizvodnja otežava uspešnu utakmicu do-

maćih proizvođača sa stranim konkurentima iza kojih obično stoji jaka državna potpora.

Procesi unutrašnje diferencijacije slojeva stvaraju rubne segmente koji pomućuju oštre granice osnovnih stratifikacijskih podela. Ta se pojava uočava na različitim nivoima socijalne strukture. Između osnovnih manualnih slojeva, oblikovan je, ne privremeni, već trajni mešoviti sloj seljaka—industrijskih radnika čiju radnu i životnu situaciju karakterišu elementi urbane i ruralne sredine te društvenog i sitnosopstveničkog načina privređivanja. Na granici između manualnog i nemanuelnog dela strukture formiraju se skupine »mentalno-fizičkih« radnika čija se radna situacija sve više udaljava od klasične fabričke i približava modernoj birokratskoj sredini (posebne grupe prodavaca, vozači rukovodećeg osoblja, radnici na poslovima kontrole automatskih uređaja i mašina itd.). Sličan proces zapaža se i na gornjoj margini osnovnog srednjeg sloja na kojoj se srednji rukovodeći kadar približava perifernim segmentima društvene elite.

Prethodno razmatranje omogućuje izvođenje opštih zaključaka o prirodi procesa socijalne strukturacije jugoslovenskog društva. Pre svega, uočljivo je složeno i ukršteno socijalno diferenciranje koje rezultira veoma heterogenim društvenim oblicima. S jedne strane deluju nacionalne, regionalne i granske podele, a s druge se raslojavanje vrši prema položaju grupa u klasno obeleženoj podeli društvenog rada. Mesto u osnovnim vrstama podele rada, korespondira s položajem grupa u strukturi vlasti, profesionalnoj hijerarhiji i raspodeli društvenog bogatstva. Pošto su osnovni izvori društvene moći relativno nezavisni, između političke, profesionalne i ekonomske hijerarhije ne postoji potpuna podudarnost. Usled toga ne postoji ni asimetrično proizvodjenje životnih prilika po jedinstvenoj liniji stratifikacijske podele koje bi podsticalo klasnu polarizaciju. Umesto toga, pokazuju se tri glavne linije podele osnovnih slojeva, koji su istovremeno izloženi procesima unutrašnje diferencijacije. Na osnovu podele upravljačkog i izvršnog rada, socijalna struktura društva poprima elitistički oblik u kome su društvene elite jasno razdvojene od subordinisanih slojeva. Potrebe razvoja sistema zahtevaju znanje i racionalno privređivanje, što dominantnom sloju nameće granice u praksi ekskluzivnog zatvaranja. To je jedan od glavnih razloga za nesklad između polarizovane distribucije vlasti s jedne, te stupnjevite raspodele znanja i dohotka, s druge strane. Podela između umnog i fizičkog rada koja razdvaja nemanuelne od manualnih slojeva, još uvek sadrži značajne razlike u tržišnim, radnim i statusnim situacijama ovih grupacija. Ona se u opštoj liniji podudara s različitim izgledima srednjih i nižih slojeva za sticanje višeg obrazovanja, učešća u vlasti i raspodeli materijalnih nagrada. Najzad, podela rada na udruženi rad i rad s ličnim sredstvima izražava jednu od osnovnih podela, ne samo manualnih slojeva, već i celokupnog stratifikacijskog sastava. Apsolutna dominacija državnosvojinskog monopola nad privatnim sektorom, posebno u početnoj fazi industrijskog razvoja, zatvarala je privatnicima izgled na socioekonomsku promociju i smanjivala njihovu socijalnu sigurnost. Ukoliko se može govoriti o trajnije uspostavljenom odnosu eksploatacije između pojedinih društvenih skupina u ovom periodu, onda ga bez sumnje treba tražiti između grupa smeštenih na suprotnim stranama ove podele rada. Promenjene okolnosti u novije doba — elastičniji

odnos prema privatnoj proizvodnji i tržištu — omogućile su ekonomski napredak manjih grupa privatnika, a time i povećavanje nesklada između raspodele vlasti, znanja i bogatstva.

Unutrašnja diferencijacija slojeva pokazuje da su to veoma heterogeni društveni oblici, sastavljeni od mnoštva užih grupa u kojima se razvijaju neformalni odnosi, vrši uzajamno ispomaganje i sukobljavanje, sklapaju brakovi i neguje poseban stil života saobražen materijalnom standardu i nivou obrazovanja. U nedostatku snažnih profesionalnih udruženja i klasnih organizacija, pripadnost užoj neformalnoj grupi ima kardinalni značaj za zaštitu i unapređenje interesa pojedinaca i njihovih porodica. Podvojenost između normiranog i stvarnog ponašanja, uslovljena je, između ostalog, slabom organizovanošću strukovnih i profesionalnih grupacija. Stanje opšte fragmentiranosti stratifikacijskih segmenata i način raspodele moći, više podupiru oblikovanje elitističke, nego klasne strukture društva. Od karaktera socijalne mobilnosti, načina raspodele dohotka, delovanja tržišta i demokratizacije društvenih odnosa, zavisice u velikoj meri dalji proces stvaranja različitih slojnih i klasnih oblika.

Danilo Mrkšić

Division of Labour and Stratification of Yugoslav Society

Differentiation of social groups, at the basis of the division of labour, is connected with the differentiation of positions in the structure of political, status, »passive« and economic power relations. The sources of basic forms of social power, are relatively autonomous, so political, professional and economic dimensions of social stratification do not completely correspond to each other. Because of this, unique axis of social structure, which would lead to the there is no asymmetric production of life chances at the class polarization. According to the main lines of the division of labour, four basic social layers are formed — political elite, middle layer, workers and peasants. These layers are themselves horizontally fragmented and vertically differentiated. Sociological profile of these heterogeneous forms more refers to elite, than to class form of social structure.